

<https://rpil.ui.ac.ir/?lang=fa>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 3, No. 67, Autumn 2025

Received: 18/01/2025

Accepted: 19/04/2025

Who Authored the "Aphorisms" in *Maqālāt-e Shams-e Tabrīzī*?

Mozhgan Shirmohamadi

PhD Candidate, Department of Persian language and literature, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran
m_shirmohamadi@yahoo.com

Mohamad Parsanasab

Professor, Department of Persian language and literature, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran
parsanasab@khu.ac.ir

Hossein Bayat

Associate Professor, Department of Persian language and literature, Faculty of Literature and Humanities, Kharazmi University, Tehran, Iran
h.bayat@khu.ac.ir

Abstract

Quoting the words of predecessors has been a longstanding tradition in Persian literary works, which are frequently used by authors in didactic, mystical, and ethical texts. Many of these works contain statements that either verbatim or in altered forms can be found in other texts. Therefore, identifying the original source of these statements and determining the references utilized by the authors is an essential task in Persian literary research. *Maqālāt-e Shams-e Tabrīzī* is one such text that, although not written by Shams Tabrīzī, is attributed to him. This book includes statements, called "Aphorisms", and according to its editor, several of these sayings also appear in works such as *Kīmiyā-ye Sa'ādat* and *Bahr al-Favā'id*. However, studies indicate that every one of these statements had already been compiled in a Sufi book, i.e. *Gozideh dar Akhlaq va Tasavvuf [An Anthology on Ethics and Sufism]*, authored by **Abū Naṣr Ṭāher ibn Moḥammad al-Khaneqāhi (1995)**. This suggests that these sayings were deliberately attributed to Shams-e Tabrīzī. The present study proves this claim and analyzes forty-one aphorisms that appear in *Gozideh* and *Maqālāt-e Shams* in terms of their quality of presence and degree of modifications.

Keywords: *Maqālāt-e Shams*, Aphorisms, *Gozideh dar Akhlaq va Tasavvuf*, Abū Naṣr Ṭāher ibn Moḥammad al-Khāneqāhī.

Introduction

The existing version of *Maqālāt-e Shams-e Tabrīzī* consists of two volumes. Shams-e Tabrīzī was not the author of this book; rather, his words were written and arranged by others, and later ascribed to him. The identity of the compilers of "Aphorisms" is not clear; however, given the changes that have occurred in the form of the original narrations, the attribution of these statements to Shams has been made consciously. The principal part of *Maqālāt* is composed of Shams's impassioned discourses, spoken either in the presence of his disciples or in response to various questions and controversies. Thus, they are not ascetic. At the conclusion of the book, there is a brief section called "Aphorisms" by the editor, **Movahed (2012)**. However,

*Corresponding author

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/rpil.2025.144067.2420

these sayings have no connection to Shams's character and differ significantly from his statements in the main text. Studies indicate that none of the aphorisms attributed to Shams-e Tabrīzī in *Maqālāt* are his and all of them were written a century earlier in *Gozideh dar Akhlaq va Tasavvuf*, authored by [Abū Naṣr Ṭāher ibn Moḥammad al-Khāneqāhī](#) (1995). Comparing the "Aphorisms" in *Maqālāt-e Shams* with the original narrations of, *Gozideh dar Akhlaq va Tasavvuf* confirms our opinion about rejecting the attribution of the contents of the book of Khanqāhi to Shams-e Tabrizi and also helps to remove the ambiguity in some of the sayings and narrations recorded in *Maqālāt-e Shams*. This comparison also shows that in all "Aphorisms" the names of the narrators of the narrations have been omitted.

Materials and Methods

This study compares the "Aphorisms" section in *Maqālāt-e Shams* with the original narratives presented in *Gozideh dar Akhlaq va Tasavvuf*. The presence of some alterations and modifications in the form of the selected narratives supports our argument that the content recorded in the Khāneqāhī text should not be attributed to Shams Tabrizi. Additionally, it clarifies ambiguities in certain statements and narratives documented in *Maqālāt-e Shams*.

Research Findings

A comparison of *Gozideh dar Akhlaq va Tasavvuf* and the section called "Aphorisms" at the end of the second volume of *Maqālāt-e Shams* shows that the speaker of "Aphorisms" is not *Shams-e Tabrīzī*, and all the statements attributed to Shams in this section were included a century earlier in the form of news and narrations quoted from the Prophet, saints, religious elders, and Sufi sheiks in the book, *Gozideh dar Akhlaq va Tasavvuf*. The compilers of "Aphorisms" have transformed these narrations into statements in the form of mere news and reports by disrupting the narrative structure of the selected text.

The more important point in rejecting the attribution of "Aphorisms" to *Shams-e Tabrīzī* is that the order of the phrases in this section is completely in accordance with the order of the narrations from the book of excerpts (printed version). A closer examination shows that, except from page 9 to page 130 in one or two cases, the aphorisms are presented not only in the order of the chapters but also in the order of the pages and in the order of the narrations on each page in sequence. Even in cases where several narrations from the excerpt have been merged and recorded in the form of a single narration in the "Aphorisms" section, the successive narrations are excerpts from the printed version, and only one case was observed contrary to this procedure.

Discussion of Results and Conclusions

The compilers of the "Aphorisms" section have disrupted the narrative structure of the selected texts, making them into mere declarative statements and reports. The modifications made to these narratives are as follows:

1. Narrative de-identification by removing individuals, references, and altering vocabulary: The forty-one narratives included in the "Aphorisms" section originate from narratives in *Gozideh*, mentioning the speaker's name and attribution.
2. Unjustified merging of narratives and production of fabricated and ambiguous texts: Some narratives in this section have been constructed through the combination of multiple distinct narratives.
3. Deletions that distort the original meaning: Certain narratives from Khāneqāhī's *Gozideh* are recorded in the *Maqālāt* with certain words omitted, significant portions of the narrative removed, or sections altered, along with modifications in the narrative's form of expression.
4. Omissions that disrupt eloquence: In some cases, improper deletions and lexical changes have disrupted lexical and phonetic harmonies, diminishing the eloquence and syntactic clarity of the recorded narratives.
5. Conversion of literary narratives into direct exhortations: The compilers of the "Aphorisms" section have altered declarative sentences from *Gozideh* into imperative statements, transforming them into exhortations.

متن‌شناسی ادب فارسی

سال هفدهم، شماره سوم (پیاپی ۶۵)، ۱۴۰۴، ص ۱۶-۱
تاریخ وصول: ۱۴۰۳/۱۰/۲۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱/۳۰

مقاله پژوهشی

«کلمات قصار» مندرج در مقالات شمس تبریزی از کیست؟

مژگان شیرمحمدی، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

m_shirmohamadi@yahoo.com

محمد پارسانسب* ، استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

parsanasab@khu.ac.ir

حسین بیات، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

h.bayat@khu.ac.ir

چکیده

نقل اقوال پیشینیان در متون ادب فارسی، سنتی دیرینه است که نویسندگان متون تعلیمی، عرفانی و اخلاقی اغلب از آن بهره برده‌اند. در بسیاری از این متون سخنانی به ثبت رسیده است که صورت تغییر یافته یا مشابه آن را می‌توان در آثار دیگر نیز مشاهده کرد؛ از این رو ردیابی و تعیین اصل چنین سخنان، منبع یا منابعی که نویسندگان آثار از آنها بهره گرفته‌اند، آن هم در متون ادبی فارسی، کاری بایسته و ضروری است؛ از این جمله‌اند کتاب *مقالات* شمس تبریزی که اگرچه نویسنده آن شمس تبریزی نیست، گفتارهای آن را از وی دانسته شده است. این کتاب حاوی سخنانی با عنوان «کلمات قصار» است و به تصریح مصحح کتاب، تعدادی از این سخنان، در آثاری چون *کیمیای سعادت* و *بحر الفوائد* نیز آمده است؛ اما بررسی‌ها نشان می‌دهد که تمام این اقوال، پیش‌تر در یکی از کتب صوفیه، یعنی *گزیده در اخلاق* و تصوف نوشته ابونصر طاهر بن محمد الخانقاهی تحریر یافته و موجود بوده است. به نظر می‌رسد سخنان منتسب به شمس، آگاهانه به نام او سند خورده است. در این مقاله، ضمن اثبات این نکته، چهل و یک قولی که با اندکی تفاوت در *گزیده* و در *مقالات* شمس درج شده است، از نظر کیفیت حضور و میزان دخل و تصرفات، بررسی و ارزیابی خواهد شد.

واژه‌های کلیدی

مقالات شمس، کلمات قصار، *گزیده در اخلاق* و تصوف، ابونصر طاهر بن محمد الخانقاهی.

* مسؤول مکاتبات

مقدمه

کتاب *مقالات شمس تبریزی* در شکل موجود، از دو دفتر تشکیل شده است. شمس تبریزی خود، نویسنده کتاب نیست و گفته‌های وی را دیگران مکتوب و تنظیم کرده‌اند و به نام وی ثبت گردیده است. مصحح کتاب، محمدعلی موحد بر این باور است که «سلطان ولد فرزند مولانا به تنظیم و تدوین مقالات اقدام کرده است» (*شمس تبریزی*، ۱۳۹۱، ص. ۳۹). بخش اصلی *مقالات شمس*، شامل سخنان شورانگیز اوست که در حلقهٔ مریدان یا در پاسخ به سؤالات و شبهات گفته شده است و به هیچ وجه زاهدانه نیست. در انتهای کتاب بخش کوتاهی وجود دارد، که موحد آن را «کلمات قصار» نامیده است و سخنانی است که هیچ نسبتی با شخصیت شمس و مشابَهتی با گفته‌های وی در بخش اصلی ندارد. مصحح در مقدمهٔ اثر در صحت انتساب این کلمات به شمس تبریزی تردید کرده است و می‌نویسد:

شاید شمس همان‌گونه که در میان سخنان خود پاره‌ای از اشعار متقدمین را می‌خوانده، از کلمات قصار آنان هم یاد می‌کرده است، و مریدان که ملفوظات او را یادداشت می‌کرده‌اند، بدون این که چه قسمتی از خود شیخ و چه قسمتی از دیگران است، همه را نوشته‌اند. (*شمس تبریزی*، ۱۳۹۱)

باری، بررسی‌ها حکایت از آن دارد که هیچ‌یک از سخنان ذیل «کلمات قصار» در *مقالات* و به نام شمس تبریزی، از خود او نیست و یک سده پیش‌تر همهٔ آنها در کتاب *گزیده در اخلاق و تصوف* نوشتهٔ ابونصر طاهر بن محمد الخانقاهی ثبت شده است. این تحقیق، اولین تلاشی است که به مطالعه در کیفیت ورود بخش‌هایی از کتاب مذکور در *مقالات شمس* می‌پردازد؛ از این رو، در میان تحقیقات موجود، سابقه‌ای یافت نشد؛ لذا در موضوع مورد پژوهش، پیشینهٔ تحقیقاتی وجود ندارد.

۱- دلایل رد انتساب «کلمات قصار» به شمس تبریزی

۱-۱- دلایل نسخه‌پژوهی

بخش «کلمات قصار» با استناد به نسخهٔ شمارهٔ ۲۷۱ دارالمثنوی شیخ مراد سدهٔ هشتم، نسخهٔ شمارهٔ ۷۶ موزهٔ تربت مولانا، جنگ شمارهٔ ۲۸۵۰ کتابخانهٔ شهید علی پاشا و نسخهٔ کتابخانهٔ مینوی (۷۳۶ق) - که در هر نسخه تنها قسمتی از این سخنان ضبط است - در پایان *مقالات شمس* آمده است (*شمس تبریزی*، ۱۳۹۱، ص. ۴۵؛ ۴۶؛ ۵۴). موحد (*شمس تبریزی*، ۱۳۹۱) تأکید می‌کند که «از شش نسخهٔ اساس، تنها در ورق آخر نسخهٔ دارالمثنوی شیخ مراد قسمتی از این کلمات را می‌بینیم. از نسخه‌های کمکی، نسخهٔ سلیم آغا، جزئی از آن را دارد... و آنچه ما در متن حاضر از کلمات قصار آورده‌ایم از مقایسه و تلفیق این چند روایت فراهم آمده است» (ص. ۶۲-۶۳).

باز هم به تصریح مصحح *مقالات شمس*، تقریباً ۹۰ درصد کلمات قصار موجود در *مقالات شمس*، در *مناقب العارفین افلاکی* نیز ثبت است. مقایسهٔ دقیق این دو متن نشان می‌دهد فقط پانزده عبارت از عبارات «کلمات قصار» در متن *مناقب العارفین* نیامده است. بسیاری از محققان همچون گولپینارلی (۱۳۷۵) و یازجی (۱۳۵۰)، به تأثیرپذیری *مناقب العارفین افلاکی* از *مقالات شمس* و نه لزوماً بخش «کلمات قصار» - اشاره کرده‌اند. به گفتهٔ یازجی (۱۳۵۰) «افلاکی تقریباً یک‌چهارم این اثر شمس تبریزی را اغلب عیناً و گاهی با

اضافات یا با تغییرات مختصری به کتاب خویش نقل کرده است» (ص. ۳۰). گولپینارلی (۱۳۷۵) نیز سطر به سطر مناقب درباره شمس تبریزی را در کتاب افلاکی از مقالات شمس خوانده است (ص. ۷۷). گردآورنده متن مقالات شمس، ناشناس است. نجیب مایل هروی نیز به مانند موحد، گردآورنده مقالات شمس را سلطان ولد می داند (مایل هروی، ۱۳۷۷، ص. ۱۸).

قدمت «کلمات قصار» مندرج در مقالات شمس، تقریباً هم‌زمان با تحریر اول مناقب العارفین افلاکی در ابتدای سده هشتم است و ممکن است کاتبان دیگر این بخش را با استناد به مناقب افلاکی نوشته و وارد مقالات شمس کرده باشند. بخش بسیاری از عبارات «کلمات قصار» با همان ترتیب که در مقالات شمس دیده می شود؛ اما به شکل متن پیوسته در مناقب العارفین با عنوان «فی بعض معارف حضرت و لطایف معانیه قدس الله لطیفه» آورده شده است (نک: افلاکی، ۱۳۶۲، ص. ۶۵۳). موحد در صحت انتساب کلمات قصار به شمس تبریزی تردید می کند. دلیل این تردید موحد احتمالاً این است که ایشان چند جمله از بخش «کلمات قصار» را در کتاب بحر الفوائد یافته است؛ یعنی به نظر ایشان فقط برخی از این سخنان از دیگران است؛ از این رو در بحر الفوائد فقط به ذکر چند نمونه انگشت شمار مشابه آن، اشاره کرده است. این پژوهش نشان می دهد که روایت ها و نقل قول هایی که در کتابی به نام گزیده در اخلاق و تصوف وجود داشته است، با حذف اسناد و برخی دخل و تصرف های لفظی، تبدیل به عبارت هایی شده که با عنوان «کلمات قصار» در انتهای مقالات شمس جای گرفته است.

مؤلف کتاب گزیده در اخلاق و تصوف - نامی که ایرج افشار بر این کتاب نهاده - «از سال ۴۸۱ تا ۵۶۲ در قید حیات بوده است» (خانقاهی، ۱۳۷۴، ص. ۱۴). طبق مندرجات مقدمه، تنها دست نویس این اثر را سعید نفیسی در اختیار ایرج افشار قرار داده است و ایشان مبادرت به تصحیح این کتاب کرده اند؛ «البته سال ها پس از انتشار کتاب، دو نسخه دیگر از این کتاب شناسایی شده که طبیعتاً در چاپ موجود مبنای تصحیح قرار نگرفته اند» (نک: بشری، ۱۳۸۷، ص. ۵۷). در مقدمه چاپ دوم این کتاب، از دستیابی به نسخه دیگری از گزیده به خط نسخ در سال ۷۵۴ ق اشاره شده است؛ اما مصحح معتقد است که نسخه جدید «در حقیقت روایتی دیگر است و نمی توان اختلافات میان دو نسخه را به صورت نسخه بدلی نقل کرد» (خانقاهی، ۱۳۷۴، ص. ۲) و از نسخه جدید در چاپ دوم استفاده نکرده است.

۱-۲- تلاش افلاکی برای نسبت دادن این سخنان به شمس در مناقب العارفین

در «کلمات قصار» انتهای مقالات شمس، از دنیا و آخرت، دوزخ و بهشت و تمامی عناصری که در نهایت حاوی پیامی اخلاقی و دینی است، سخن رفته است. این سخنان زاهدانه با شور عرفانی سخنان اصیل شمس در مقالات او منافات دارد و مصحح کتاب ضمن اذعان به تکلف آمیز بودن این سخنان، احتمال می دهد که شاید دیگرانی به اشتباه این سخنان را که شمس از دیگران نقل کرده است، به نام وی نوشته اند؛ اما قبول چنین احتمالی ممکن نیست. در اینکه برخی از این سخنان ضمن ضبط در دیگر آثار متصوفه، به طور شفاهی نیز بر زبان مشایخ این مکتب جاری بوده است، شکی نیست؛ اما این فرضیه نیز می تواند مطرح شود که این سخنان را افلاکی یا دیگران از کتاب گزیده برگرفته و به شمس منتسب کرده اند. بسیاری از روایت ها و حکایت ها درباره مشایخ مکتب تصوف در آثار مختلف متصوفه تکرار شده است؛ عنوان کتاب گزیده در اخلاق و تصوف نیز دلالت بر این دارد

که دست‌کم بخش‌هایی از آن، برگرفته از متون پیشین است و مصحح گزیده قرابت برخی مطالب آن با بحر *النفواید* و *کیمیای سعادت* را نشان داده است (نک: خانقاهی، ۱۳۷۴، ص. ۱۸-۲۲). برخی از مطالب و روایت‌های گزیده در *رساله قشیریّه* و *ارشاد قلانسی* نیز یافت شد؛ اما تبارشناسی و مآخذپژوهی روایت‌ها هدف این پژوهش نیست و می‌تواند موضوع مقاله دیگری باشد.

افلاکی در *مناقب العارفین*، در بخش مناقب شمس تبریزی عبارات «کلمات قصار» را آشکارا به شمس منسوب و تأکید می‌کند که گوینده این سخنان شمس است؛ به‌عنوان مثال در آغاز این بخش آورده است: «منقول است که روزی در مدرسه مولانا، معرفت می‌فرمود، گفت: خداوند سبحانه و تعالی از این همه خلق سه چیز درخواست: یکی فرمان‌برداری، دوم پسندکاری، سوم یادداری...» (افلاکی، ۱۳۶۲، ص. ۶۵۳). ذکر عبارت «منقول است که روزی در مدرسه مولانا، معرفت می‌فرمود، گفت:...» از جانب افلاکی که در انتساب آن به شمس صراحت دارد، در متن *مقالات شمس* نیامده است. نمونه دیگر: «سؤال کردند که معرفت چیست؟ فرمود: معرفت زندگی دل است به خدای عزوجل» (افلاکی، ۱۳۶۲، ص. ۶۵۴). درحالی‌که در *مقالات شمس*، بخش اول یعنی «سؤال کردند که معرفت چیست؟ فرمود:...» حذف شده است.

در روایت‌هایی که افلاکی از متن *مقالات شمس* در *مناقب العارفین* آورده است نیز افزودن بخش آغازین کلام به برخی از سخنان منسوب به شمس دیده می‌شود. در *مقالات*، این سخن از شمس نقل شده است: «این تجلی و رؤیت خدا، مردان خدا را در سماع بیش‌تر باشد؛...» (شمس تبریزی، ۱۳۹۱، ص. ۷۲). همین مطلب در *مناقب* چنین است: «همچنان روزی از سر سماع سؤال کردند؛ فرمود که این تجلی و رؤیت خدا مردان خدا را در سماع بیش‌تر باشد؛...» (افلاکی، ۱۳۶۲، ص. ۶۵۸). در نقل قول اخیر، عبارت «همچنان روزی از سر سماع سؤال کردند؛ فرمود:...» افزوده افلاکی بر بافت کلام است و تأکید می‌کند بر اینکه آن را شمس تبریزی گفته است یا در *مقالات* آمده: «تو را از قدم عالم چه؟ تو قدم خویش را معلوم کن که تو قدیمی یا حادث؟...» (شمس تبریزی، ۱۳۹۱، ص. ۲۲۱) و در *مناقب* آمده: «مگر جماعتی از قدم عالم دم می‌زدند، فرمود که از قدم عالم تو را چه؟...» (افلاکی، ۱۳۶۲، ص. ۶۵۸). مقایسه بخش‌های مشترک *مقالات شمس* و *مناقب العارفین* نشان می‌دهد گفتگوهای مریدان و مخاطبان شمس تبریزی، در متن *مقالات* وجود ندارد و فقط پاسخ شمس به ایشان ثبت شده است؛ در نتیجه مخاطب و دوستدار *مقالات شمس* از خود می‌پرسد، شمس در چه حال و مقامی این سخنان را گفته است و چه بسا افلاکی در پاسخ به همین نیاز سعی کرده است با آوردن مقدماتی، از مبهم بودن سخنان منسوب به شمس بکاهد.

۱-۳- ترتیب «کلمات قصار» براساس ابواب گزیده در *اخلاق و تصوف*

نکته مهم‌تر در رد انتساب «کلمات قصار» به شمس تبریزی این است که ترتیب عبارات این بخش، کاملاً مطابق ترتیب روایت‌ها از صفحه ۹ تا صفحه ۱۳۰ کتاب *گزیده* (نسخه چاپی) است؛ یعنی چهل و یک سخن منتسب به شمس، پیاپی از باب اول (توحید)، باب دوم (شناختن خدا)، باب چهارم (متابعت سنت)، باب ششم (یاد کردن خدای عزوجل)، باب هفتم (فریضه)، باب هشتم (حکمت)، باب نهم (جهاد)، باب دهم (سخاوت و جود)، باب یازدهم (شرم داشتن از خدای عزوجل)، باب هفدهم (ایمنی روزی و وعده آن) و باب هجدهم (فضیلت خرسندی) کتاب ابونصر خانقاهی گزینش شده است. تمام این سخنان به ترتیب ابواب کتاب *گزیده* در *مقالات*

شمس آمده است و چنین نیست که مثلاً ابتدا سخنی از باب یازدهم، سپس سخنی از باب هفتم نقل شود. بررسی دقیق‌تر نشان می‌دهد که جز در یکی دو نمونه، کلمات قصار نه فقط به ترتیب ابواب، بلکه به ترتیب صفحات و در هر صفحه به ترتیب روایت‌ها در توالی هم آورده شده است. حتی در جاهایی که چند روایت از گزیده ادغام و در قالب یک روایت، در بخش «کلمات قصار» ضبط شده است نیز روایت‌های پی‌درپی از نسخه چاپی گزیده هستند و فقط یک مورد خلاف این روال مشاهده شد. برخلاف نظر مصحح مقالات که می‌گوید:

«شاید شمس همان‌گونه که در میان سخنان خود پاره‌ای از اشعار متقدمین را می‌خوانده، از کلمات قصار آنان هم یاد می‌کرده است، و مریدان که ملفوظات او را یادداشت می‌کرده‌اند، بدون این که چه قسمتی از خود شیخ و چه قسمتی از دیگران است، همه را نوشته‌اند» (شمس تبریزی، ۱۳۹۱، ص. ۳۹).

باید گفت که این ممکن نیست که شمس تبریزی، تمام آنچه را که در کتابی واحد به نام گزیده در اخلاق و تصوف ثبت شده، عموماً با همان لفظ و معنا، آن هم به ترتیب و با حذف اسنادها، از حفظ بوده باشد یا حتی از روی متنی مکتوب برای مخاطب یا مریدان خویش املا کرده باشد و گردآورندگان، آن سخنان را سهواً به نام شمس ثبت کنند و دیگران هم متوجه این موضوع نشده باشند. به نظر می‌رسد سخنان منتسب به شمس، آگاهانه به نام او سند خورده است؛ زیرا همین سخنان در کتاب خانقاهی (۱۳۷۴)، با ذکر نام گویندگان حقیقی آن - که شمس تبریزی نیست - ضبط شده است. دلیل دیگری که فرضیه آگاهانه بودن انتساب کلمات قصار به شمس تبریزی را تقویت می‌کند آن است که گردآورندگان این اقوال تلاش کرده‌اند تا با حذف اسناد و بی‌هویت کردن روایت‌ها و دست بردن در زبان و نحو روایت و حذف مقدمات ورود به روایت، متن را به گونه‌ای تغییر دهند که بیشترین مشابهت را با گفته‌های بی‌مقدمه و موجز و اشاره‌وار و گاه مبهم شمس در مقالات داشته باشد.

نکته دیگری که جای تأمل و تدقیق دارد، چینش هدفمند سه روایت نخست در بخش «کلمات قصار» است. در باب اول از کتاب گزیده در بیان توحید، روایتی از ابوالحسن بافرسی نقل شده است با این مضمون: ابوالحسن بافرسی را پرسیدند از خدای عزوجل، گفت: اگر از قول او همی پرسید می‌فرماید که: «انما قولنا لشیء اذا اردناه ان نقول له کن فیکون» و اگر از فعل او همی پرسید می‌فرماید که: «کل یوم هو فی شان» و اگر از صفاتش همی پرسید می‌فرماید که: «هو الله الذی لا اله الا هو» و اگر از ذات او همی پرسید می‌فرماید که: «لیس کمثله شیء و هو السميع البصیر». (خانقاهی، ۱۳۷۴، ص. ۸)

این روایت با مقداری دخل و تصرف به عنوان اولین روایت در بخش «کلمات قصار» ضبط شده است: «اگر از تو پرسند که مولانا را چون شناختی؟ بگو از قولش می‌پرسی: انما قولنا.... و اگر از فعلش می‌پرسی: کل یوم.... و اگر از صفتش می‌پرسی: ...» (شمس تبریزی، ۱۳۹۱، ص. ۱۹۱).

در روایت گزیده سؤال درباره چستی خداوند است و با آیاتی از قرآن به آن پاسخ داده‌اند؛ اما در روایت مقالات پرسش تغییر کرده است. «اگر از تو پرسند مولانا را چون شناختی؟» بی‌گمان در ذهن خواننده مقالات که شمس و مولانا را می‌شناسد و از رابطه مراد و مریدی آنان آگاه است، شخص مولانا جلال‌الدین متبادر می‌شود. از دیگر سو در متن مقالات که کلام شمس تبریزی است، بارها شخص جلال‌الدین محمد و خود شمس «مولانا» خوانده شده است؛ برای مثال: «همه‌تان مجرمید، گفته‌ایت که مولانا را این هست که از دنیا فارغ است، و مولانا شمس تبریزی جمع می‌کند...» (شمس تبریزی، ۱۳۹۱، ص. ۷۹). یا «امروز غواص مولانا است و بازرگان من و...»

(شمس تبریزی، ۱۳۹۱، ص. ۱۱۵)، هم‌چنین «نفاق کنم یا بی‌نفاق گویم؟ این مولانا مهتاب است...» (شمس تبریزی، ۱۳۹۱)؛ پس تبدیل «خدای عزوجل» به «مولانا» نمی‌تواند سهوی باشد. از طرفی آوردن آیات قرآنی که توصیف خداوند است برای وصف قول و صفت و نام و ذات یک انسان، امری است که بویی از شرک دارد و در ذهن مخاطب تیزبین ایجاد اشکال خواهد کرد؛ پس بلافاصله به‌عنوان دومین عبارت در «کلمات قصار» این جمله آورده شده است که: «سؤال کردن از شیخ بدعتست» (شمس تبریزی، ۱۳۹۱). این جمله در گزیده نیست؛ اما در مقالات به‌صورت کاملاً هدفمند آورده شده است تا راه بر هرگونه شک و پرسش ازسوی خواننده بسته شود. سومین روایت «کلمات قصار» نیز از باب «در بیان توحید» گزیده خانقاهی، گزینش و با حذف اسناد و اندکی تغییر ضبط شده است.

مقایسه «کلمات قصار» در مقالات شمس با روایت‌های اصلی گزیده در اخلاق و تصوف، نظر ما را درباره رد انتساب مطالب مندرج در کتاب خانقاهی به شمس تبریزی تأیید می‌کند و به رفع ابهام در برخی از اقوال و روایات ثبت‌شده در مقالات شمس نیز یاری می‌رساند. این مقایسه همچنان نشان می‌دهد که در تمام «کلمات قصار» نام گویندگان روایات حذف شده است. نام صوفیانی چون جنید بغدادی، ابوالقاسم حکیم، سهل بن عبدالله، بایزید بسطامی، سعدون و بسیاری دیگر در روایات مندرج در متن خانقاهی به‌دفعات ذکر شده است؛ اما در روایات مندرج در مقالات شمس نام راوی و روایت نقل‌شده، آمده است؛ زیرا اساساً هدف گردآورنده «کلمات قصار» انتساب این عبارات و حکمت‌ها به شخص شمس تبریزی بوده است. نکته دیگر بیرون کشیدن گفتار از بافت کلام و حذف عباراتی است که درج آن در ابتدای روایات معمول است. عبارات «فلانی را پرسیدند» و «فلانی گفت» و... در مقالات شمس نیامده و به‌دفعات «روایت کردند» از ابتدای روایات حذف شده است. گردآورندگان «کلمات قصار» با به هم ریختن ساختار روایی متن‌های گزیده، آنها را به عباراتی در قالب خبر و گزارش صرف بدل کرده‌اند. شماری از «کلمات قصار»، گاه با ادغام دو یا چند روایت گزیده خانقاهی و گاه با دوپاره کردن روایت، حاصل شده است. در مواقعی دیگر، ضمن حذف قسمت‌هایی از روایت و نیز بیرون آمدن جملات از بافت روایی و موقعیتی کلام، به روایتی نامفهوم بدل شده است. در برخی از روایات با حذف واژه‌ها یا جمله‌ها، روایت، زیبایی بلاغی خود را از دست می‌دهد یا دچار به‌هم‌ریختگی نحوی می‌شود. در ادامه گفتار به مقایسه ساختاری، معنایی، زبانی و بلاغی کلمات قصار مندرج در دو کتاب گزیده و مقالات شمس خواهیم پرداخت تا نشان دهیم که مأخذ اصلی این کلمات کجاست و دیگر اینکه درج و نقل ناروای کلام، چه خللی به عرضه و فهم آن وارد آورده است.

۲- بررسی محتوایی روایت‌ها و انواع دخل و تصرف در نقل «کلمات قصار»

مقایسه بخش «کلمات قصار» در مقالات شمس و متن گزیده خانقاهی، نشان می‌دهد که تمام عبارات «کلمات قصار» در روایت‌های گزیده به‌شکل کامل و با ذکر نام گوینده روایت نقل شده است. انواع تغییراتی که در روایت‌های گزیده دیده می‌شود؛ یعنی حذف نام گوینده روایت، ادغام دو یا چند روایت همراه با حذف بخش‌هایی از هر روایت و تبدیل برخی روایت‌ها به جملات امری و اندرزهای حکیمانه، دلیلی بر انتساب آگاهانه این عبارات به شمس تبریزی است. بررسی تک‌تک روایت‌ها فقط حجم مطلب را افزایش می‌دهد و

غیر ضروری به نظر می‌رسد. در ادامه، ضمن توضیح انواع دخل و تصرف در روایت‌های گزیده، برای هریک چند نمونه ارائه می‌شود:

۲-۱- هویت زداییِ روایت با حذف اشخاص/اسنادها و تغییر واژگان

همان‌طور که گفته شد در تمام روایات ضبط شده در مقالات، نام گوینده حذف شده است و گاه فقط تفاوت متن مقالات با گزیده، همین حذف اسناد یا تغییر در حد چند واژه است. تغییرات واژگانی گاه برهم‌زننده تناسبات آوایی و گاه مخلّ تناسبات معنایی است. در برخی مواقع، مقایسه این تفاوت‌ها، علاوه بر رفع ابهامات مفهومی از متن، می‌تواند به مصحح مقالات کمک کند تا ضبط بهتری از نسخه بدل‌ها را انتخاب کند؛ البته، گاهی هم، روایتی که در مقالات آمده، ضعف کتابت و اشتباهات کاتبان گزیده خانقاهی را اصلاح می‌کند و ضبط بهتری در اختیار مصحح گزیده می‌گذارد. مصادیقی از این گونه روایات در ادامه می‌آید:

روایت گزیده	روایت مقالات
«و ابوالقاسم حکیم گفت که خدای عزوجل از بندگان سه چیز خواست: اول فرمان برداری، دوم بسندگاری، سیم یادداری؛ فرمان برداری عبادت است و بسندگاری عبودیت است و یادداری معرفت است». (ص. ۱۵)	«خدای تعالی از این همه خلق سه چیز درخواست: یکی فرمان برداری، دوم بسنده کاری [نسخه بدل: پسندکاری]، سوم یادداری؛ فرمان برداری عبادت است، بسنده کاری عبودیت است، یادداری معرفت است». (ص. ۱۹۲)

در روایت مقالات واژه «این همه» حشو است و با توجه به متن گزیده «بسندکاری» به معنای قناعت و بسندگی که در نسخه بدل آمده، انتخاب بهتری برای مصحح است. این عبارت در مناقب العارفین «پسندکاری» ضبط شده است (افلاکی، ۱۳۶۲، ص. ۶۵۳).

روایت گزیده	روایت مقالات
«و هم او [یعنی ابوالقاسم حکیم] گفت غایت ابلهی چهار چیزست: دنیا جستن به گُربزی و عقبی جستن به مرائی و خشنودی عیال به درشتی و علم جستن به تن آسانی». (ص. ۶۲)	«ابلهی چهار چیزست: دنیا جستن به گُربزی و عقبی جستن به مرائی و خشنودی عیال جستن به درشتی و علم جستن به تن آسانی». (ص. ۱۹۵)

ضبط «مرائی» در گزیده، درست است و «مرائی» در مقالات، نادرست؛ اما در روایت گزیده با توجه به فرم روایت، واژه «جستن» در خشنودی عیال جستن از قلم افتاده است و در مقالات شمس، ضبط صحیح‌تری دیده می‌شود.

روایت گزیده	روایت مقالات
«و روایت کردند از حسن بصری که اندر توره نبشته است که توانگری اندر خرسندی است و سلامتی در تنهایی است، و آزادی در روزگار دراز صبر کردن است، و آزادی در ترک آرزوست، و دوستی در بی رغبتی است در دنیا». (ص. ۱۲۲)	«توانگری در خرسندی است و سلامتی در تنهایی است و آزادی در بی آرزویی است و دوستی در بی رغبتی است و بر خورداری در صبر کردن است». (ص. ۱۹۹)

در روایت گزیده احتمالاً خطای چاپ وجود دارد و روایت *مقالات* ضبط صحیح‌تری است. با توجه به متن *مقالات*، ضبط صحیح روایت در گزیده به صورت «... و برخوردار در روزگار دراز صبر کردن است و آزادی در ترک آرزوست و...» خواهد بود. قید «روزگار دراز» در *مقالات* حذف شده و تأکید زیبایی جمله از بین رفته است. حسن بصری شرط برخوردار شدن از هر موهبتی را «به روزگار دراز صبر کردن» می‌داند نه فقط «صبر کردن». جمله آخر روایت گزیده در بافت متن و با توجه به روایت قبل از خود، بهتر فهمیده می‌شود که گزیدگان خداوند، خرسندان به داده و بسندکاران به قضای او معرفی شده‌اند؛ در هر دو روایت مشخص نیست، منظور از دوستی چیست؛ اما با توجه به آموزه‌های عرفان و تصوف می‌توان حدس زد که دوستی خداوند مدنظر است که با «بی‌رغبت بودن به دنیا» حاصل می‌شود و نه بی‌رغبتی به‌طور عام آن‌گونه که در *مقالات* آمده است.

۲-۲- ادغام ناروای روایت‌ها و تولید متن‌های ساختگی و مبهم

یکی دیگر از نشانه‌های دخل و تصرف در روایات گزیده *خانتقاهی* و تبدیل آنها به کلمات قصار منتسب به شمس تبریزی، آن است که از دو یا چند روایت در یک باب که بیشتر، روایت‌هایی پیاپی، با ارتباط مفهومی نیز هستند، جملاتی انتخاب و با کنار هم گذاشتن آنها، روایتی جدید حاصل شده است. برخی از این جملات، در بافت روایت اصلی معنی دارند و با بیرون کشیدن آنها از بافت، نامفهوم و مبهم شده‌اند. همچنین در برخی حالت‌ها پاره‌های مختلف روایت در *مقالات* بدون ارتباط روشن، کنار هم گذاشته شده است؛ در نتیجه، روایت، وحدت زبانی و مفهومی خود را از دست داده است؛ اینک چند مثال از این دست:

روایت اول گزیده	روایت دوم گزیده	روایت ادغام شده در <i>مقالات</i>
«حکیمی گفت خدای عزوجل بنده را سه چیز کرامت کرد: اول معرفت، دوم شهادت، سیم خدمت. معرفت به دل است، و شهادت به زبان، و خدمت بر اعضا...» (ص. ۱۷)	«و از ابوبکر وراق حکایت کردند که گفت: ... خدای عزوجل از خلقان هشت چیز خواست: دو از دل، و دو از زبان، و دو از اندام، و دو از خوی. اما از دل شناخت خویش و شفقت بر خلق. اما از زبان یادکرد خویش و نرمی کردن با مردمان. اما از اندام پرستش خود و یاری دادن مردمان...» (ص. ۱۵)	«معرفت در دل است، شهادت بر زبان است و خدمت بر اندام است؛ از دل شناخت و شفقت بر خلق و از زبان ذکر و خوش‌زبانی به خلق و از اندام پرستش و یاری دادن به خلق...» (ص. ۱۹۲-۱۹۳)

در روایت ادغام شده *مقالات*، با حذف مقدمات دروازه ورود به روایت، آنچه باقی مانده است، بی‌هیچ پیوندی در توالی هم قرار دارد و مبهم و نارساست. جمله «از دل شناخت خویش و شفقت بر خلق» به «از دل شناخت و شفقت بر خلق» بدل شده است و به دلیل وجود «واو» عطف و تکرار کلمه «خلق» در سه جمله، «شناخت خلق» برداشت می‌شود که نادرست است؛ درحالی که در روایت اصلی «شناخت خدا» مدنظر گوینده است. تغییرات واژگانی مانند «ذکر» به جای «یادکرد» و «خوش‌زبانی به خلق» به جای «نرمی کردن با مردمان» در روایت *مقالات* شاید برای آشنایی‌زدایی از روایت و توجیه انتساب کلام به شمس است.

روایت اول گزیده	روایت دوم گزیده	روایت ادغام شده در مقالات
«و روایت کردند از شیخ بایزید بسطامی رحمه الله علیه که گفت به خواب دیدم که گفتم ای بار خدای چه کنم که به تو رسم؟ گفت نفس را بگذار به من رسیدی!». (ص. ۱۸)	«احمد ابوعلی موزیان (۹) گفت حجاب بنده از خدای عز و جلّ تن اوست و تن چهار چیزست: فرج و گلو و مال و جاه. هر که از فرج و گلو درگذرد قریش دهند و حکمت، و هر که از مال و جاه درگذرد رضاش دهند و رؤیت». (ص. ۱۸)	«یکی پرسید که چه کنم که به تو رسم؟ گفت: تن بگذار و بیا. حجاب بنده از خدا تن است. تن چهار چیز است: فرج است و گلو و مال و جاه». (ص. ۱۹۳)

در روایت مقالات، علاوه بر حذف اسامی اشخاص، بخش اول از بافت روایت خارج و با حذف مقدمه روایت، پرسش از خداوند: «گفتم ای بار خدای چه کنم که به تو رسم؟» به پرسشی مجهول بدل شده است: «یکی پرسید که چه کنم که به تو رسم؟» و مرجع ضمیر «تو» نامعلوم است و دیگر اینکه در تعالیم اهل تصوف «نفس» و «تن» معادل هم نیستند. در روایت مقالات «تن بگذار و بیا» جایگزین «نفس را بگذار به من رسیدی» شده که این جایگزینی محل معنی است. در نهایت از روایت دوم گزیده، بخشی انتخاب شده است که توضیحی کوتاه برای «تن» ارائه دهد.

روایت اول گزیده	روایت دوم گزیده	روایت ادغام شده در مقالات
«و حکیمی گفت پنج چیز پنج چیز را ببرد: خشم آزر را ببرد، و نیاز شرم را ببرد، و کبر دین را ببرد، و طمع حمیت را ببرد و دروغ آب روی را ببرد». (ص. ۱۲۳)	«ابوبکر واسطی گفت دل مردم حریص چون طبل ابلیس بود که هر روز بامداد سه تازیانه برو زند: اوّل طمع، دوم جمع، سیم منع. طمع فرمایدش تا به خلق ذلیل کند. جمع فرمایدش تا شمار به پا کند. منع فرمایدش تا به آتش گروگان کند. زیرا که هرکجا که طمع آمد جمع آمد، ...». (ص. ۱۲۴)	«نیاز شرم را ببرد و کبر دین را ببرد و طمع حمیت را ببرد و دروغ آب روی را ببرد. هرکجا طمع آمد جمع آمد ...». (ص. ۱۹۹)

از مقایسه روایت مقالات با اصل روایت‌ها در گزیده، حذف مقدمه هر دو روایت و حذف بخش فراوانی از روایت دوم مشهود است. این حذف‌ها هم از بلاغت و زیبایی روایت کاسته، هم پیام روایت اصلی از آن دریافت نمی‌شود. گویا گردآورنده یا کاتب در نوشتار خود دچار خطا شده و «طبل» را «طبع» ضبط کرده است. همچنین با حذف تشبیه «دل» به «طبل ابلیس» و حذف تشبیه «طمع، جمع و منع» به تازیانه، مفهوم روایت در مقالات به کلی تغییر کرده است.

طبل ابلیس، شواهد دیگری در متون فارسی دارد؛ از جمله در متن مصابیح القلوب ابوسعید شیبی سبزواری قرن هشتم هجری: «آورده‌اند که در زمان پیشین پیغمبری از پیغمبران، روزی از مسجد بیرون آمد ابلیس را دید بر در مسجد نشسته و عکمی در دست و طبلی در گردن و تیری در میان فرو کرده، گفت: ای ملعون! اینجا چه می‌کنی و این‌ها از برای چیست؟ گفت: من هر روز بدین صفت به در مسجد می‌روم و یکی را از اتباع خود بر در مسجد می‌فرستم. چون مردمان سلام نماز بدهند من دوال تزین بر طبل وسوسه زنم. از وی سه آواز بیرون آید: آواز اول این بود که: «الطمع، الطمع...» (شیعی سبزواری، ۱۳۷۴، ص. ۲۶۹).

روایت اول گزیده	روایت دوم گزیده	روایت سوم گزیده	روایت ادغام شده در مقالات
«و روایت کردند از پیغامبر علیه‌السّلم که ایمان گفت یارب مرا قوت ده. گفتا قوت دادم به سخاوت و نیکوخواهی، و کفر گفت یارب مرا قوت ده گفت قوت دادم به بخیلی و بدخواهی». (ص. ۷۸)	«و روایت کردند از پیغامبر که گفت خدای عزّوجلّ پیامرزد گناه سخی را پیش از آنکه سخی به خدای دوستر از عابد بخیل». (ص. ۷۸)	«و روایت کردند که عیسی علیه‌السّلم ابلیس را دید. گفت: ای دشمن خدای! دوسترین خلق به تو کیست؟ گفت مؤمن بخیل. باز گفت دشمن‌ترین خلق به تو کیست؟ گفتا: فاسق سخی. ترسم که خدای عزّوجلّ گوید پیامرزدیمت به حرمت سخاوت». (ص. ۷۹)	«دین را نگه دارید به دو چیز: یکی به سخاوت دوم به نیکویی. پیامرزد گناه سخی را پیش از آنکه آمرزش خواهد و مرد جاهل سخی به خدای تعالی نزدیک‌تر است از عالم بخیل. ابلیس لعین را گفتند که دوس‌ترین تو کیست؟ گفت: مؤمن بخیل و دشمن‌ترین تو کیست؟ گفت: فاسق سخی». (ص. ۱۹۸)

تغییر واژه در روایت نخست، مفهوم را تغییر داده است. نگه‌داشت دین و قوت دادن ایمان شخص دو مقوله متفاوت‌اند. از طرفی زیبایی و بلاغت روایت اول در بازنویسی به کلی از بین رفته و گفتگوی زیبا و هنری بین ایمان و خداوند به یک جمله ساده اموری بدل شده است که می‌تواند از قول خداوند یا پیامبر یا شمس روایت شده باشد. در بازنویسی روایت دوم، فاعل حذف شده است و خواننده براساس پیش‌زمینه‌های ذهنی و معلومات دینی خود، روایت را می‌فهمد، ضمن آنکه هیچ ارتباط معنایی با عبارت پیش‌از خود ندارد. در روایت مقالات، دو گانه «جاهل سخی و عالم بخیل» ضبط شده که بهتر از دو گانه «جاهل سخی و عابد بخیل» است. در بازنویسی سومین روایت، حذف‌ها مخلّ معنی نیست؛ اما متن را از انسجام خارج کرده است.

۲-۳- حذف‌های مخلّ معنی

برخی روایت‌های گزیده خاتمه‌ای با حذف چند واژه یا حذف بخش مهمی از روایت یا تغییر بخش‌هایی از آن، در مقالات ضبط شده است. گاه این حذف و تغییرها موجب نامفهوم شدن و ابهام در روایت جدید شده و گاه به عنوان آموزه‌ای دینی یا اخلاقی در مکتب تصوف ملموس است. روایت‌های زیر از این نمونه‌اند.

روایت گزیده	روایت مقالات
«و بعضی از علما گفته‌اند که علامت هوادار [منظور هوادار کفار است] دو چیز است: اوّل طعن کردن اندر یاران پیامبر علیه‌السّلم و عیب ایشان جستن. دوّم در آیت‌های متشابه سخن گفتن و تفسیر کردن». (ص. ۲۸)	«علامت انکار طعن کردن بود بر یاران و جستن عیب ایشان و بر یاران دیگران را تفضیل نهادن» (ص. ۱۹۴)

این روایت در بحر/الغویده نیز آمده است: «حکما گفته‌اند: علامت هواداران دو چیز است: یکی طعن کردن بر یاران پیغامبر و عیب ایشان جستن، و بر ابوبکر و عمر کسی را تفضیل نهادن» (بحر الفواید، ۱۳۴۵، ص. ۳۶۶). در گزیده و بحر/الغویده روایت در بافت متن فهمیده می‌شود و پیش‌از این روایت، درباره هواداران کفار روایت‌های بسیاری آمده است. آنچه در مقالات آمده، ترکیب دو روایت است؛ اما چون به‌طور مستقل و خارج از متن گفته شده، معلوم نیست که منظور از انکار چیست؟ انکار خداوند یا پیامبرش یا هریک از اصول دین؟ منظور

از یاران و دوستان، هر شخص عام است یا حلقهٔ مریدان و یاران یک شیخ؟ اگر از «علامت انکار» چشم‌پوشی کنیم، به نظر می‌رسد یک حکم اخلاقی متداول مبنی بر اینکه طعنه زدن و عیب جستن و برتر دانستن یکی بر دیگری عملی ناپسند است، بیان شده است. درحالی‌که اصل روایت، بیان ویژگی‌های هواداران کفار در زمان پیامبر اسلام است.

روایت گزیده	روایت مقالات
«و روایت کردند از پیامبر علیه‌السلام که خدای تعالی گفت دنیا را که تلخ باش بر مومن تا بر تو مزدش دهند و شیرین مباش او را که فتنه‌اش کنی؛ و ای دنیا هرکه تو را خدمت کند...» (ص. ۱۲۹)	«خدای تعالی فرمود یا دنیا تلخ باش بر مومن تا مزدش دهم. یا دنیا هرکه تو را خدمت کند...» (ص. ۲۰۰)

در اینجا ضمن حذف اسناد، بخشی از روایت حذف و بخش مشخص‌شده، تغییر داده شده است. معنی روایت گزیده آن است که مؤمن به‌واسطهٔ صبر بر رنج‌ها و تلخی‌های دنیا پاداش می‌یابد؛ اما در روایت مقالات رابطه بین تلخی دنیا و مزد دادن خدای تعالی مشخص نیست.

روایت گزیده	روایت مقالات
«و هم او [یعنی ابوالقاسم حکیم] گفت چهار چیز عزیز است نیابند و چون بیابند نگاه باید داشت. اول توانگر بردبار، دوم درویش خرسند، سیم کم‌گناه ترسکار، چهارم عالم پرهیزگار.» (ص. ۶۲)	«چهار چیز عزیزست: توانگر بردبار و درویش خرسندخوار و گناهکار ترسکار و عالم پرهیزگار.» (ص. ۱۹۵)

در این مورد حذف «و نیابند و چون بیابند نگاه باید داشت» موجب ابهام نشده؛ بلکه روایتی منقول از شخص به جمله‌ای حکمت‌آمیز بدل شده که می‌توان آن را در فضای فکری مکتب تصوف درک است؛ اما دو اختلافی که در متن مقالات با گزیده دیده می‌شود، حائز اهمیت است. نخست، ترکیب «خرسندخوار» که ممکن است ناشی از اشتباه کاتبان باشد. خرسندی به معنای قانع و شاکر بودن به‌عنوان صفت درویش در متون ادب فارسی، کاربرد است (ر.ک: لغت‌نامهٔ دهخدا، ذیل خرسند)؛ اما «خرسندخوار» جایی درج نشده است. نمونهٔ بعدی «گناهکار ترسکار» در برابر «کم‌گناه ترسکار» است. آنچه عزیز است و نایاب یا کمیاب، شخصی است که کم‌گناه می‌کند؛ اما بر گناه کم خویش نیز واقف است و ترس از خدای تعالی دارد، و گرنه «گناهکار ترسکار» چندان عزیز نمی‌تواند بود؛ اما چون مقدمهٔ روایت در مقالات حذف شده، این تغییر مخلّ معنی نشده است.

۲-۴- حذف‌های مخلّ بلاغت

یک وجه‌اشتراک متن‌های کلاسیک فارسی آن است که نویسندگان این متون، فارغ از موضوع متن که دینی یا اخلاقی یا تاریخی باشد، بر فصیح و بلیغ نوشتن متن خود اصرار داشته‌اند و در گذار از نثر مرسل به نثر مصنوع تناسبات واژگانی و آوایی بیشتری در متن مشاهده می‌شود. متن گزیده در/اخلاق و تصوف نیز از این قاعده مستثنا نیست و ظرافت‌های معنایی و بلاغی فراوانی را می‌توان در روایت‌های آن کشف کرد؛ اما گردآورندگان «کلمات قصار» با دست بردن در این روایت‌ها و حذف‌های نابجا و تغییر برخی واژه‌ها موجب از بین رفتن تناسبات واژگانی و آوایی و در نهایت ضعف بلاغت روایت ضبط‌شده در مقالات شده‌اند. چند نمونه از

حذف‌های محلّ بلاغت در ادامه بررسی می‌شود:

روایت گزیده	روایت مقالات
«حکیمی گفت هرکه دنیا خواهد چاره نیست از کسب و تجارت، و هرکه عقبی خواهد چاره نیست از زهد و خدمت، و هرکه علم خواهد چاره نیست از ذلّ و غربت، و هرکه مولی خواهد چاره نیست از رنج و محنت». (ص. ۶۲)	«جوینده دنیا را از کسب و تجارت چاره نیست و جوینده عقبی را از طاعت و خدمت چاره نیست؛ و جوینده علم را از ذلّ و غربت چاره نیست و جوینده مولی را از بلا و محنت چاره نیست». (ص. ۱۹۵)

در متن مقالات «زهد» به «طاعت»، «ذلّ» به «ذلّت» و «رنج» به «بلا» بدل شده است، علاوه‌بر تفاوت معنایی «طاعت» و «زهد»، «ذلّ» و «ذلّت»، تناسب آوایی در روایت گزیده، بیشتر مدنظر بوده است: زُهد و خِدمت، ذلّ و غُربت، رَنج و مَحنت مقایسه شود با طاعت و خدمت، ذلت و غربت، بلا و محنت!

روایت گزیده	روایت مقالات
«و روایت کردند که خدای عزّوجلّ وحی کرد به داود علیه‌السلام که یا داود هرکه مرا بشناسد آهنگ به من کند، و هرکه آهنگ من کند مرا خواهد، و هرکه مرا خواهد مرا جوید، و هرکه مرا جوید مرا یابد، و هرکه مرا یابد بر من جز من نگزیند». (ص. ۱۸)	«هرکه مرا شناخت آهنگ من کند و هرکه مرا خواهد مرا جوید و هرکه مرا جوید مرا یابد و جز من هیچ نگزیند». (ص. ۱۹۳)

ترتیب جملات و انتخاب واژگان و توالی مفاهیم در روایت گزیده، بسیار زیبا و آهنگین است، با پایانی قاطع و به‌غایت زیبا؛ جمله پایانی روایت مقالات «جز من هیچ نگزیند» جمله‌ای ساده و متداول است؛ اما «بر من جز من نگزیند» بسیار هنرمندانه از حرف اضافه «بر» بهره برده، برتری مطلق را به خداوند نسبت داده است.

روایت گزیده	روایت مقالات
«و خواجه فقیه گفت هرکه در علم آموختن تن‌آسانی جوید اندر رنج بماند، و هرکه اندر رنج صبر کند به آسانی رسد. هرکه عزیزی خواهد در ذلّ بماند، و هرکه اندر ذلّ صبر کند به عزیزی رسد، و هرکه توانگری زود جوید در درویشی بماند، و هرکه در درویشی صبر کند به توانگری رسد». (ص. ۶۲ و ۶۳)	«هرکه علم در تن‌آسانی جوید در رنج بماند و هرکه در رنج صبر کند به آسانی برسد و هرکه عزّ جوید به ذلّ برسد و هرکه توانگری جوید در درویشی بماند و هرکه در درویشی صبر کند به توانگری برسد». (ص. ۱۹۶)

علاوه‌بر اینکه حذف برخی جملات موجب نبود انسجام و ضعف بلاغی روایت مقالات شده، حذف یا تغییر برخی واژه‌ها نیز موجب تغییر معنایی یا ابهام شده است. در بند اول روایت، حذف به‌شدت محلّ معنی است؛ ازجمله «هرکه در علم آموختن تن‌آسانی جوید» مفهوم کاهلی و نداشتن پشتکار و توقع سختی نکشیدن در کسب علم درک می‌شود؛ اما «علم در تن‌آسانی جستن» به چه معنی است؟ چنین تغییری که در ادامه روایت مقالات دیده می‌شود نیز محلّ معنی و بلاغت است. در متون ادبی به چیزی رسیدن برای ارتقا به مراتب بالاتر و در چیزی ماندن برعکس آن به کار می‌رود. جمله «در ذلّ بماند» بلیغ‌تر از «به ذلّ برسد» و در تناسب با ادامه روایت یعنی جملات «در درویشی بماند»، «به توانگری برسد» است.

روایت گزیده	روایت مقالات
«بدان که سخاوت چهارست: اوّل سخاوت مال است، دوّم سخاوت دل است. سیم سخاوت تن است. چهارم سخاوت جان است. سخاوت مال زاهدان راست، و سخاوت دل عارفان راست، و سخاوت تن مجتهدان راست، و سخاوت جان غازیان راست. زاهد مال دهد آخرت بستاند، چنانکه خدای عزّوجلّ گفت تلک دارالآخره و...» (ص. ۷۶)	«سخاوت چهار چیز است: یکی مال و یکی تن و یکی جان و یکی دل. سخاوت مال، زاهدان راست و سخاوت تن مجتهدان راست و سخاوت جان غازیان راست و سخاوت دل عارفان راست. زاهدان مال بدهند معرفت بستانند؛ چنانکه قرآن گفت تلک دارالآخره و...» (ص. ۱۹۷)

چهار بار تکرار سخاوت در روایت گزیده برای تأکید بیشتر بر آن است و یک نوع بلاغت در متون کهن به شمار می‌آید و در روایت مقالات حذف شده است؛ البته می‌توان آن را از مصادیق ایجاز نیز در نظر گرفت؛ زیرا ابهام ندارد. با توجه به آیه‌ای که در روایت هست «آخرت» مدنظر راوی بوده نه «معرفت» و ضبط مقالات نادرست است.

روایت گزیده	روایت مقالات
«و حکیمی گفت امل دراز کردی مرگ را ساخته باش. خانه برپا کردی گور را آماده باش. تن فربه کردی کرمان گور را مهمان باش. مال بسیار کردی شمار را مهیا باش. خصمان بسیار کردی غارت نیکبها را اندیشه کن.» (ص. ۱۲۴)	«امل را دراز کردی مرگ را بسیج کرده باشی و خانه را بی‌کار کردی گور را ساخته باشی و مال را بسیار کردی سؤال قیامت را ساخته باشی و خصمان را بسیار کردی غارت نیکویی‌ها را ساخته باشی.» (ص. ۲۰۰)

اضافه کردن نشانه مفعولی «را» به تک تک جملات پایه در روایت مقالات مخلّ بلاغت است. در روایت گزیده افعال ساخته باش، آماده باش، مهمان باش، مهیا باش و اندیشه کن در تناسب با مفعول انتخاب شده است؛ اما در روایت مقالات ساخته باش با بسیج کرده باشی جایگزین شده، در نمونه‌های بعد، ساخته باشی تکرار شده است و تناسب معنایی و بلاغی ندارد. با توجه به متن گزیده «بی‌کار» نمی‌تواند ضبط صحیحی باشد.

۲-۵- تبدیل روایت‌های ادبی به اندرز مستقیم

گردآورندگان «کلمات قصار» با حذف اسناد و تبدیل کردن جملات خبری به جملات امری در برخی از روایت‌های گزیده، این روایت‌ها را از فرم روایت مبتنی بر گفتگو به اندرزهای حکیمانه شمس تبریزی بدل کرده‌اند. چند نمونه از این تبدیل‌ها در ادامه بررسی می‌شود.

روایت گزیده	روایت مقالات
«سهل بن عبدالله را پرسیدند که بدین مرتبه به چه رسیدی؟ گفتا به چهارچیز: اوّل بار خویش از مردمان برداشتم. دوّم بار ایشان بکشیدم. سیم طمع از ایشان ببریدم. چهارم ایشان توانگری خواستند من درویشی خواستم.» (ص. ۱۶)	«بار خود از مردمان بردار و بار ایشان بکش و طمع از ایشان ببر و آن خود پیش ایشان نه، ایشان توانگری می‌خواهند تو درویشی خواه؛ ایشان عزّ می‌خواهند تو ذلّ خواه.» (ص. ۱۹۲)

سهل بن عبدالله در پاسخ به پرسشی، چهار فقره را گفته، همان را برمی‌شمرد؛ در مقالات، پاسخ به اندرز تبدیل شده است. «طمع از ایشان ببر و آن خود پیش ایشان نه» مبهم است. اگر می‌گفت: طمع از مال ایشان ببر و آن خود پیش ایشان نه، دقیق‌تر بود.

روایت گزیده	روایت مقالات
روایت اول: «روایت کردند از محمد ابن الفضل که گفت معرفت زندگی دل است به خدای عزوجل». (ص. ۱۶) روایت دوم: «سعدون را پرسیدند که به چه رسیدی به خدای عزوجل؟ گفتا شش کار بکردم: یکی آنکه زنده را بمیراندم چون تن، و آنچه مرده بود آن را زنده کردم چون دل، و آنچه غایب بود حاضر کردم چون آخرت، و آنچه حاضر بود غایب کردم چون دنیا، و آنچه هست بود نیست کردم چون هوا، و آنچه نیست بود هست کردم چون نیت». (ص. ۱۶)	«معرفت زندگی دل است به خدای عزوجل. آنچه زنده است بمیران و آن تن توست و آنچه مرده است زنده کن و آن دل توست و آنچه غایب است حاضر کن و آن آخرت است، و آنچه حاضر است غایب کن و آن دنیا است، و آنچه هست بود نیست کن و آن هواست، و آنچه نیست بود هست کن و آن نیت است». (ص. ۱۹۲)

از روایت دوم گزیده، پرسش حذف و پاسخ با تغییراتی در فرم جملات و امری کردن آنها به اندرز تبدیل شده است؛ اما روایت، مشکل دستوری یا بلاغی یا ابهام معنایی ندارد. با این فرض که مخاطب متن با مقالات شمس آشناست و کلمات قصار را در ادامه متن مقالات مطالعه می‌کند، این دستورات بی‌مقدمه، مبهم و ناآشنا نیستند.

روایت گزیده	روایت مقالات
«و روایت کردند از پیغامبر علیه‌السلام که گفت هرکه از من شش چیز بپذیرد من او را به بهشت بپذیرم: اول چون سخن گوید دروغ نگوید. دوم چون وعده کند خلاف نکند. سیم چون امانت‌دارش کنند خیانت نکند. چهارم چشم را از حرام فروخواند. پنجم دست را از حرام بازدارد. ششم فرج از حرام نگاه دارد». (ص. ۸۳)	«چون سخن گویی دروغ مگوی و چون وعده دهی خلاف مکن و امانت را خیانت میندیش و چشم را و دست را و فرج را نگاه دار». (ص. ۱۹۸-۱۹۹)

در این روایت نیز مقدمه روایت گزیده حذف و با تغییر جملات به جمله امری، فرم پند و اندرز ایجاد شده است. روایت مقالات می‌تواند مصداق ایجاز باشد؛ زیرا حذف‌ها، ایراد دستوری یا معنایی ایجاد نکرده است؛ مگر در موقعی که با حذف واژه «حرام»، جمله مبهم می‌شود.

در مثال زیر از روایت‌های پیاپی در متن گزیده، یک یا چند جمله انتخاب و ادغام می‌شود و با تبدیل آنها به جملات امری و اندرزگونه، عبارتی در شکل کلمات قصار شکل گرفته است.

روایت اول: «و روایت کردند که خدای تعالی وحی کرد به موسی علیه‌السلام که یا موسی بپذیر از من سه چیز تا من بپذیرم تو را سه چیز: زبان نگاه دار از دروغ و غیبت تا گرامی کنم تو را به بهشت و جنّه، شکم نگاه دار از حرام و شبهت تا گرامی کنم تو را به علم و حکمت، پرهیز از یار بد تا گرامی کنم به یار نیک با سلامت». (خانقاهی، ۱۳۷۴، ص. ۶۹)
روایت دوم: «پرسیدند حکیمی را که عاقل کیست؟ گفت آنک سه چیز در سه نگاه دارد. اول صدق و اخلاص میان خویش و خدای تعالی در طاعت‌ها. دوم مروّت میان خویش و خلق در معاملات‌ها. سیم صبر و قناعت میان خود و تن خود در نکبت‌ها». (خانقاهی، ۱۳۷۴)

روایت سوم: «و عبدالله بن محمد العابد گفت هرکه بگذارد افزونی نگرستن ترسکاریش دهند، و هرکه بگذارد افزونی گفتن حکمتش دهند، و هرکه بگذارد افزونی خوردن حلاوت عبادتش دهند، و هرکه بگذارد مزاح کردن شکوهش دهند، و هرکه بگذارد رغبت به دنیا محبتش دهند و هرکه بگذارد تجسس کردن به صلاح آوردن عیب خویشش دهند و هرکه بگذارد اندیشه اندر چگونگی خدای عزوجل از شک و نفاقش نگاه دارند». (خانقاهی، ۱۳۷۴)
روایت چهارم: «شقیق گفت حاتم را که اگر خواهی آسان بزی و آسان بمیری و آزاد از گور برخیزی پنج سخن را کار بند: کس را حسد مکن که... به هیچ کس طمع مکن که... بر دنیا حریصی مکن که... امل دراز مکن که... بی‌حجّت کار مکن که...». (خانقاهی، ۱۳۷۴، ص. ۷۰)

روایت پنجم: «و هم او [یعنی ابوالقاسم حکیم] گفت از علم‌ها پنج سخن را برگزیدم و تاج کردم بر سر همه علم‌ها: اوّل کار کردن به علم ... دوم حلیمی کردن در وقت خشم ... سیم جوانمردی از اندکی کردن ... چهارم نهان خود را نیکوداشتن ... پنجم با درویشان یاری کردن». (خانقاهی، ۱۳۷۴)

روایت مقالات: «زبان خویش نگه دار از دروغ و غیبت و شکم از حرام. پس ببر از یار بد و صدق و اخلاص میان خویش و خدا نگه دار. صبر و قناعت پیشه کن و بگذار افزون نگرستن و افزون خوردن و افزون گفتن؛ و بگذار مزاح کردن و احوال کسی تجسس کردن و حسد بردن و طمع داشتن بر خلق و حریصی و امل دراز و اندیشه چگونگی خدای تعالی. و بی حجت کار مکن و به علم کارکن و در خشم حلیمی کن و از اندک چیز جوانمردی کن». (شمس تبریزی، ۱۳۹۱، ص. ۱۹۶-۱۹۷)

نتیجه‌گیری

مقایسه متن گزیده در/اخلاق و تصوف خانقاهی و بخش موسوم به «کلمات قصار» در انتهای دفتر دوم مقالات شمس نشان می‌دهد که گوینده «کلمات قصار» شمس تبریزی نیست و تمام سخنان منتسب به شمس در این بخش، یک سده پیش‌تر در قالب اخبار و روایات به نقل از پیامبر و اولیا و بزرگان دین و مشایخ تصوف در کتاب گزیده در/اخلاق و تصوف خانقاهی آمده است. هویت گردآورندگان «کلمات قصار» مشخص نیست؛ اما با توجه به تغییرات ایجادشده در فرم روایت‌های اصلی، انتساب این عبارات به شمس آگاهانه صورت گرفته است. گردآورندگان «کلمات قصار» با به هم ریختن ساختار روایی متن گزیده، این روایت‌ها را به عباراتی در قالب خبر و گزارش صرف بدل کرده‌اند. دخل و تصرف‌هایی که در روایت‌ها دیده می‌شود، عبارت است از:

۱- هویت‌زدایی روایت با حذف اشخاص/اسانداها و تغییر واژگان: هر چهل و یک روایت موجود در بخش «کلمات قصار» از روایت‌هایی فراهم شده است که با ذکر نام گوینده و انتساب در گزیده نقل شده است. در مواقعی تغییر یا حذف برخی واژه‌ها موجب ابهام متن شده است؛

۲- ادغام ناروای روایت‌ها و تولید متن‌های ساختگی و مبهم: برخی از روایت‌های این بخش از ادغام و ترکیب دو یا چند روایت ساخته شده است. از چند روایت گزیده که بیشتر، روایت‌های پیاپی نیز هستند و ارتباط مفهومی نیز دارند، جملاتی انتخاب شده و با کنار هم گذاشتن این جملات، روایتی جدید حاصل شده است؛

۳- حذف‌های مخّل معنی: برخی روایت‌های گزیده خانقاهی با حذف چند واژه یا حذف بخش مهمی از روایت یا تغییر بخش‌هایی از آن و تغییر در فرم بیان روایت در مقالات ضبط شده‌اند. گاه این حذف و تغییرها موجب نامفهوم شدن و ابهام در روایت جدید شده است؛

۴- حذف‌های مخّل بلاغت: در برخی موارد حذف‌های نابجا و تغییر برخی واژه‌ها موجب از بین رفتن تناسبات واژگانی و آوایی و در نهایت ضعف بلاغت و آشفته‌گی‌های نحوی روایت ضبط‌شده در مقالات شده است؛

۵- تبدیل روایت‌های ادبی به اندرز مستقیم: گردآورندگان کلمات قصار با تغییر جملات خبری به جمله امری در برخی روایت‌های گزیده، فرم اندرزگونه به آنها داده است.

همان‌طور که در بررسی روایت‌ها آورده شد، در چند مورد گردآورندگان «کلمات قصار»-آگاهانه یا ناآگاهانه- اشتباه کاتبان گزیده را اصلاح کرده‌اند؛ علت این موضوع ممکن است بهره بردن از نسخه‌ای غیر از نسخه ایرج

افشار باشد. در این موارد، ضبط مقالات صحیح‌تر از ضبط گزیده است و می‌توان از این یافته‌ها برای اصلاح تعدادی از روایت‌های گزیده بهره برد. با توجه به نتیجه این پژوهش می‌توان بخش «کلمات قصار» را از چاپ جدید مقالات شمس حذف کرد.

منابع

- افلاکی، شمس‌الدین احمد (۱۳۷۲). *مناقب العارفین* (به کوشش تحسین یازجی). دنیای کتاب.
- الخانقاهی، ابونصر طاهر بن محمد (۱۳۷۴). *گزیده در اخلاق و تصوف* (ایرج افشار، مصحح). انتشارات علمی و فرهنگی.
- بحر الفوائد (۱۳۴۵). (محمدتقی دانش‌پژوه، مصحح). بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بشری، جواد (۱۳۸۷). کتاب و کتاب‌پژوهی: پابرجا ۱. *مجله آینه پژوهش*، ۱۹ (۱۰۹)، ۵۶-۶۴.
- <https://b2n.ir/h87703>
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). *لغت نامه*. انتشارات دانشگاه تهران.
- سلطان ولد (۱۳۷۷). *معارف* (نجیب مایل هروی، مصحح). انتشارات مولی.
- شمس تبریزی (۱۳۹۱). *مقالات شمس تبریزی* (محمدعلی موحد، مصحح). خوارزمی.
- شیعی سبزواری، ابوسعید حسن (۱۳۷۴). *مصابیح القلوب* (محمد سپهری، مصحح). بنیان دفتر نشر میراث مکتوب.
- گولپینارلی، عبدالباقی (۱۳۷۵). *مولانا جلال‌الدین* (ترجمه و توضیحات از توفیق سبحانی). پژوهشگاه علوم انسانی.
- یازجی، تحسین (۱۳۵۰). *زندگانی شمس‌الدین احمد افلاکی و بررسی انتقادی مناقب العارفین* (صائمه اینال، مترجم). *مجله معارف اسلامی* (سازمان اوقاف)، (۱۹)، ۱۲-۳۵. <https://b2n.ir/y24325>

References

- Aflaki, Sh. A. (1993). *Manaqib al-Arifin* (T. Yazici, Ed.). Donya-ye Ketab Publications. [In Persian].
- Al-Khanqahi, A. N. T. M. (1995). *Excerpts in ethics and Sufism [An Anthology on Ethics and Sufism]* (I. Afshar, Ed.). Elmi va Farhangi Publishing Co. [In Persian].
- Bahr al-Fava'id (1966). (M. T. Daneshpajouh, Ed.). Bongah-e Tarjomeh va Nashr-e Ketab. [In Persian].
- Bashry, J. (2008). Book and Book Studies: Footnote 1. *The Quarterly Journal of Ayeneh-ye Pazhoohesh*, 19(109), 56-64. <https://b2n.ir/h87703> [In Persian].
- Dehkoda, A. A. (1998). *Lexicon*. University of Tehran Press. [In Persian].
- Golpinarli, A. B. (1996). *Mawlana Jalal al-Din* (T. Sobhani, Ed.). Institute for Humanities. [In Persian].
- Shams-s Tabrizi. (2012). *Maqalat-e Shams-e Tabrizi* (M. A. Movahed, Ed.). Kharazmi Publications. [In Persian].
- Shi'i Sabzevari, A. S. H. (1995). *Masabih al-Qulub* (M. Sepehri, Ed.). Mirath-e Maktub Foundation. [In Persian].
- Sultan Walad (1998). *Ma'arif* (N. Mayel Heravi, Ed.). Mowla Publications. [In Persian].
- Yazici, T. (1971). The Life of Shams al-Din Ahmad Aflaki and a Critical Examination of Manaqib al-Arifin (S. İnal, Trans.). *Ma'arif-e Islami (Organization of Endowments and Charity Affairs)*, (19), 12-35. <https://b2n.ir/y24325> [In Persian].